

בעיית אי הידיעה

ר' דוד סבתו

בשיעור הקודם עסקנו בסוגיית המוות בספר קהלת. בשיעור הזה נעסוק בסוגיא נוספת שאפשר לומר עליה שהיא אחת מהבעיות המרכזיות בספר קהלת. מלבד המוות, בעיה מרכזית נוספת שקהלת חוזר ועוסק בה היא ההכרה שהאדם מוגבל בידיעה של מה שסביבו, בידיעת גורלו, בידיעת הטוב והרע והצדק בעולם.

נקודה זו שוזרת את הספר מתחילתו ועד סופו. נתחיל מהנאמר בפרק ג': "אֵת הַפֶּלַע עָשָׂה יְפֹה בְּעֵתוֹ גַּם אֶת הָעֵלָם נָתַן בְּלִבָּם מִבְּלִי אֲשֶׁר לֹא יִמְצָא הָאָדָם אֶת הַמַּעֲשֶׂה אֲשֶׁר עָשָׂה הָאֱלֹהִים מֵרֵאשִׁית וְעַד סוֹף" [יא]. סוף הפסוק מתאר את העובדה שהאדם לא מוצא את המעשה שעשה האלוקים. האל עשה מעשה, ועשהו יפה בעתו, אך האדם לא מסוגל למצוא אותו.

אמירה נוספת הקשורה לכך אנו מוצרים בפרק ח' [טז-ז]:

(טז) כְּאֲשֶׁר נִתְּתִי אֶת לִבִּי לְדַעַת חֻכְמָה וְלִרְאוֹת אֶת הָעֲנִינִן אֲשֶׁר נַעֲשֶׂה עַל הָאָרֶץ כִּי גַם בְּיוֹם וּבְלַיְלָה שָׁנָה בְּעֵינָיו אֵינְנוּ רֹאֶה: (יז) וְרֵאִיתִי אֶת כָּל מַעֲשֵׂה הָאֱלֹהִים כִּי לֹא יוּכַל הָאָדָם לְמַצּוֹא אֶת הַמַּעֲשֶׂה אֲשֶׁר נַעֲשֶׂה תַּחַת הַשָּׁמַיִם בְּשֵׁל אֲשֶׁר יַעֲמַל הָאָדָם לְבַקֵּשׁ וְלֹא יִמְצָא וְגַם אִם יֹאמֶר הַחֻכָּם לְדַעַת לֹא יוּכַל לְמַצּוֹא:

מצד אחד קהלת נתן ליבו לדעת חכמה, והוא נוכח לדעת שגם החכם וגם העמל לא יעמדו למי שיבקש למצוא את המעשה שתחת השמש, משום שהם רחוקים מהאדם.

נתבונן בפרק ט' [א-ב], בפסוקים נוספים שיש לתת עליהם את הדעת:

(א) כִּי אֶת כָּל זֶה נִתְּתִי אֶל לִבִּי וְלָבוֹר אֶת כָּל זֶה אֲשֶׁר הִצְדִּיקִים וְהַחֲכָמִים וְעַבְדֵיהֶם בְּיַד הָאֱלֹהִים גַּם אֶהְבֶּה גַם שָׁנְאָה אֵין יוֹדַע הָאָדָם הַפֶּלַע לְפָנֵיהֶם: (ב) הַפֶּלַע כְּאֲשֶׁר לְכָל מִקְרָה אֶחָד לְצַדִּיק וְלָרָשָׁע לְטוֹב וְלָשָׂהוּר וְלָטָמָא וְלָזֶבֶח וְלָאֲשֶׁר אֵינְנוּ זֹבַח כְּטוֹב כְּחַטָּא הַנִּשְׁבָּע כְּאֲשֶׁר שְׂבוּעָה יִרָא:

האדם לא יודע להגדיר מה מביא לטוב ומה מביא לרע. יש קריטריונים ויש צדק, אך האדם לא יוכל למצוא אותם.

בהמשך הפרק מופיעים עוד צמד פסוקים [יא-ב] הקשורים לענין שלנו:

(יא) שִׁבְתִּי וְרֵאִה תַּחַת הַשָּׁמַיִם כִּי לֹא לְקָלִים הַמְרוֹץ וְלֹא לְגִבּוֹרִים הַמְלַחֵמָה וְגַם לֹא לְחֲכָמִים לְחֵם וְגַם לֹא לְנֹבְנִים עֲשֶׂר וְגַם לֹא לְיֹדְעִים חֵן כִּי עֵת וּפְגַע יִקְרָה אֶת כָּלָם: (יב) כִּי גַם לֹא יָדַע הָאָדָם אֶת עֵתוֹ כַּדְּגִים שֶׁנֶּאֱחָזִים בְּמַצּוֹדָה רְעָה וְכַצְּפָרִים הָאֶחָזוֹת בְּפֶחַם כֶּהֱם יוֹקְשִׁים כְּגִי הָאָדָם לְעֵת רְעָה כְּשֶׁתְּפוּל עָלֵיהֶם פְּתָאם:

גם אם האדם גיבור אין זה מבטיח שהוא ינצח במלחמה, וכמו כן אין בטחון בכך שהקל הוא זה שיצליח במירוץ. בפסוק י"ב מדובר בפירוש על בעיית אי הידיעה - ועיקרה של הבעיה היא שהאדם לא יודע את עתו. העת קבועה וגזורה, אך האדם לעולם לא ידע את עתו, כמו שהדגים פתאום ברגע אחד נאחזים במצודה, בהפתעה גמורה.

תמונה זו שלילית ומייאשת, זו המציאות שצריך להתמודד איתה. כאש מתבוננים מחדש בספר קהלת, רואים שבנקודה זו יש פתח כלשהו. בחצי השני של ספר קהלת, קהלת משלב בדבריו הרבה עצות והדרכות להנחיית האדם לחיים טובים.

לאחר שראינו כמה פסוקים שעוסקים בנושא שלנו, נראה פיסקה שלימה מתחילת פרק ז' [א-ח]:

(א) טוב שם משמן טוב ויום המות מיום הולדו: (ב) טוב ללכת אל בית אכל מלכת אל בית משקה באשר הוא סוף כל האדם והחיי יתן אל לבו: (ג) טוב כעס משחק כי ברע פנים ייטב לב: (ד) לב חכמים בבית אכל ולב כסילים בבית שמחה: (ה) טוב לשמע גערת חכם מאיש שמע שיר כסילים: (ו) כי קול הסירים תחת הסיר כן שחק הכסיל וגם זה הכל: (ז) כי העשק יהולל חכם ויאבד את לב מתנה: (ח) טוב אחרית דבר מראשיתו טוב ארץ רוח מגבה רוח:

פסוקים אלו מציגים דברים שונים כטובים. האמירה העולה מהפסוקים הללו עומדת בסתירה לנאמר בסוף פרק ו': "כי מי יודע מה טוב לאדם בחיים מספר ימי חי הבלו ועשם כצל אשר מי יגיד לאדם מה יהיה אחריו תחת השמש" [ב]. פתרון הסתירה הוא שאמנם אין טוב מוחלט, אך יש טוב יחסי. אין טוב מוחלט - הדרך הטובה - אך יש מקבץ של כמה עצות טובות חלקיות לחיים.

"טוב כעס משחק כי ברע פנים ייטב לב" - ככל הנראה, שפסוק זה קשור גם לפסוקים ד'ו': "לב חכמים בבית אכל ולב כסילים בבית שמחה: טוב לשמע גערת חכם מאיש שמע שיר כסילים: כי קול הסירים תחת הסיר כן שחק הכסיל וגם זה הכל" - טוב לשמוע ביקורת מדברי שחוק בטלים. "ברע פנים ייטב לב" - אפשר לומר שבזכות רוע הפנים ייטב הלב, שהאדם יתרחק מהמשתה והשמחה של הכסילים. לא ראוי לאדם לשמוח שמחת כסילים, אלא ראוי לשמוע גערת חכם ולתקן דרכיו.

"טוב אחרית דבר מראשיתו טוב ארץ רוח מגבה רוח: אל תבהל ברוחך לבעוס כי כעס בחיק כסילים ינוח" - הכעס מתאים לכסילים. הכסילים הם אלו ששוחקים, הולכים לבית שמחה ומשתה. הכסילים הם גם אלו שכועסים מהר. אחת התכונות של הכסילים היא הפזיזות שהולכים לבית המשתה, שמחה קלה, ומיד כשעולה נקודה פחות טובה הם כועסים. האופי שמנסה לעצב קהלת הוא אופי של מצב ביניים, לא להגזים - לא לשמוח יותר מדי ולא לבעוס יותר מדי. יש לקחת את הדברים בפרופורציה, בניגוד לכסילים שאינם מתנהגים בפרופורציה.

נתבונן בהמשך הפרק [י-כט]:

(י) אל תאמר מה היתה שהימים הראשנים היו טובים מאלה כי לא מחקמה שאלת על זה: (יא) טובה חכמה עם נחלה ויתר לראי השמש: (יב) כי בצל החכמה בצל הכסף ויתרון דעת החכמה תחיה בעליה: (יג) ראה את מעשה האלהים כי מי יוכל לתקן את אשר עתו: (יד) ביום טובה היתה בטוב וביום רעה ראה גם את זה לעמת זה עשה האלהים על דברת שלא ימצא האדם אחריו מאומה: (טו) את הכל ראיתי בימי הכלי יש צדיק אבד בצדקו ויש רשע מאריך ברעתו: (טז) אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם: (יז) אל תרשע הרבה ואל תהי סכל למה תמות בלא עתך: (יח) טוב אשר תאחז בזה וגם מזה אל תנח את ידך כי ירא אלהים יצא את כלם: (יט) החכמה תעז לחכם מעשרה שליטים אשר היו בעיר: (כ) כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא: (כא) גם לכל הדברים אשר ידברו אל תתן לבך אשר לא תשמע את עבדך מקלך: (כב) כי גם פועמים רבות ידע לבך אשר גם אתה קללת אחרים: (כג) כל זה נסיתי בחכמה אמרתי אחרים והיא רחוקה ממני: (כד) רחוק מה שהיה ועמק עמק מי ימצאנו: (כה) סבותי אני ולבי לדעת ולתור ובקש חכמה וחסבון ולדעת רשע כסל והסכלות הוללות: (כו) ומוצא אני מר ממנות את האשה אשר היא מצודים וחרמים לבה אסורים ידיה טוב לפני האלהים ימלט ממנה וחוטא ילכד בה: (כז)

רָאָה זֶה מְצֵאתִי אֶמְרָה קִהְלֹת אַחַת לְאַחַת לְמִצְאָה חֲשֹׁבוֹן: (כח) אֲשֶׁר עוֹד בְּקִשָּׁה נִפְשִׁי וְלֹא
מְצֵאתִי אָדָם אֶחָד מֵאֵלֶּף מְצֵאתִי וְאִשָּׁה בְּכָל אֶלֶּה לֹא מְצֵאתִי: (כט) לְבַד רָאָה זֶה מְצֵאתִי
אֲשֶׁר עָשָׂה הָאֱלֹהִים אֶת הָאָדָם יֵשֶׁר וְהִמָּה בְּקִשּׁוֹ חֲשֹׁבוֹת רַבִּים:

"אל תאמר מה היה שהימים הראשנים היו טובים מאלה כי לא מחכמה שאלת על זה" - קהלת שולל נוסטלגיה. מה פירוש האמירה 'שהימים הראשונים היו טובים'? התפיסה של קהלת היא שהכל מחזורי, הימים חוזרים על עצמם. גם ברמה הנפשית, מי שאומר 'הימים הראשונים היו טובים' מגיע לתחושת ייאוש. במקום להתרפק על העבר, צריך להתמודד עם העתיד. אין לחיות במציאות שלא רלוונטית אלא לחיות 'בכאן ובעכשיו' במובן הטוב. מצטייר טיפוס פחות נלהב, אך יותר מקוקרע; פחות נוסטלגי, אך יותר מחובר למציאות.

"ביום טובה היה בטוב וביום רעה ראה גם את זה לעמת זה עשה האלהים על דברת שלא ימצא האדם אחריו מאומה" - המציאות מורכבת, אין רק רע ורק טוב, ולכן טוב לחיות את הטוב, אך לא יותר מדי, והוא הדין גם לרע. הצער והשמחה הם חלק מהחיים, ואין להגיע לקיצוניות ולאבד פרופורציות. קהלת מטיף למתינות ולהשלמה עם המצב הנתון, וכך חי בצורה שקולה ומחוברת למציאות.

"טובה חכמה עם נחלה ויתר לראי השמש: כי בצל החכמה בצל הכסף ויתרון דעת החכמה תחיה בעליה" - יש לחכמה ערך כאשר יש לאדם נחלה, וכך יכול לנהל נחלתו בצורה מושכלת. לחכמה יש את היכולת לפרנס את האדם בכבוד, לפרנס את בעליה. אמנם, יש מצבים שהחכמה לא מפרנסת את בעליה, אך באופן בסיסי, החכמה מאפשרת לאדם להתמודד עם החיים בצורה טובה יותר.

"את הכל ראיתי בימי הבלי יש צדיק אבד בצדקו ויש רשע מאריך ברעתו" - פסוק זה הוא הניסוח של בעיית צדיק ורע לו רשע וטוב לו, דהיינו, אין התאמה בין הטוב המוסרי שעושה הצדיק לבין השכר שמגיע אליו, או בין הרשע לעונש המגיע אליו. ההתמודדות של קהלת עם בעיה זו היא: "אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם: אל תרשע הרבה ואל תהי סכל למה תמות בלא עתה: טוב אשר תקח בזה וגם מזה אל תנח את ידך כי ירא אלהים יצא את כלם".

זו אחת הפסקאות המפתיעות בספר קהלת. קהלת פותח באמירה שלא להגזים - 'אל תהי צדיק הרבה', אך אחר כך נראה שהוא אומר שטוב לאחוז גם בחלק מהרשעה. אפשר להבין את ההנחיה לא להגזים ביחס לשמחה ועצב, אך מה פשר הדבר ביחס לצדיק ורשע?

חז"ל במדרש מפרשים פסוקים אלו כנאמרים על שאול. מצד אחד הוא היה צדיק הרבה כאשר חמל על אגג ועל צאן עמלק, ויחד עם היה רשע הרבה כאשר הרג את נוב עיר הכהנים. לפירוש זה המסקנה של פסוקים אלו הוא שאדם צריך לעשות מה שאומרים לו, ולא להפריז יתר על המידה. מי שיהיה צדיק הרבה, בסופו של הדבר גם ירשע הרבה. כאשר אדם אינו מאוזן, הוא יכול להיות לא מאוזן לשני הצדדים. לפי זה, ההנחיה איננה להיות גם רשע, אלא להיות מאוזן במובן המוסרי. בפירוש 'דעת מקרא' הציעו שטוב לאחוז גם בחכמה וגם בצדק באופן ראוי אך לא מוגזם. פירוש זה קצת קשה, משום שהוא חוזר לפסוק שלמעלה ולא לפסוק שלפניו. פשט הפסוק קשה, אך מכל מקום, נראה שמשמעות הפסוקים הוא שאין להגזים בפן המוסרי.

בתחילת הפסוק נאמר: "את הכל ראיתי בימי הבלי יש צדיק אבד בצדקו ויש רשע מאריך ברעתו". לא תמיד אדם יודע את כל החשבונות. וכן בסוף הפיסקה נאמר: "כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא". אין אדם שכולו צדק, ולכן אפשר להבין שיש צדיק אובד בצדקו, העולם קצת יותר מורכב. כל אדם מורכב מטוב ומרע. לא תמיד זה בא לידי ביטוי, אך אדם צריך להיות מודע לכך. ההכרה בכך מונעת מהאדם ליפול למרה שחורה כאשר אינו מאוזן או כאשר רואה צדיק אובד בצדקו.

"גם לכל הדברים אשר ידברו אל תתן לבך אשר לא תשמע את עבדך מקללך" - אדם לא צריך לשמוע הכל, הוא צריך לשמוע רק דברים מסויימים, רק דברים שיש תועלת בכך שהוא ישמע אותם. "כי גם

פעמים רבות ידע לבך אשר גם אתה קללת אחרים" - המציאות היא כזו שעבדים מקללים את האדון שלהם. הניסיון לשמוע את הקללה רק מכניס את האדם למקום בעייתי. הנחיה זו מתאימה עם הנאמר בתחילת הפרק, שאדם לא צריך לשמוע יותר ממה שצריך.

מעבר לאמירה המעשית, יש בפסוק זה אמירה יותר משמעותית. אם אדם יסתכל בעצמו, הוא יראה שהוא עצמו חוטא באותה הבעיה. צדקות היא בעיה שגורמת לאדם להביט בכל אדם שסוטה מאמת מידה מסוימת בעין ביקורתית. אין להציב אמת מידה לא ריאלית. אדם צריך להיות כנה עם עצמו - האם הוא עצמו לא קילל?! דבר טבעי ואנושי שלאדם יהיה טינה למי שמעליו. מי שצדיק הרבה מחמיר כלפי עצמו ומציב אמת מידה גם לאחרים. אך אדם שמודע למורכבות של טוב ורע שבתוכו, לא יבקר בצורה מוחלטת את הזולת. ההתבוננות המורכבת של האדם פנימה, מאפשרת לו להיות יותר סלחן כלפי חוץ.

לקראת סוף הספר מופיעות מספר הנחיות נוספות הקשורות לנושא שלנו, נתבונן בנאמר בפרק י"א:

(א) שלח לחמך על פני המים כי ברב הימים תמצאנו: (ב) תן חלק לשבעה וגם לשמונה כי לא תדע מה יהיה רעה על הארץ: (ג) אם ימלאו העבים גשם על הארץ יריקו ואם יפול עץ בדרום ואם בצפון מקום שיפול העץ שם יהוא: (ד) שמר רוח לא יזרע וראה בעבים לא יקצור: (ה) פאשר אינך יודע מה דרך הרוח כעצמים בבטן המלאה ככה לא תדע את מעשה האלהים אשר יעשה את הכל: (ו) בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידך כי אינך יודע אי זה יקשר הזה או זה ואם שניהם כאחד טובים: (ז) ומתוך האור וטוב לעינים לראות את השמש: (ח) כי אם שנים הרבה יחיה האדם בכלם ישמח ויזכר את ימי החשך כי הרבה יהיו כל שבא הכל: (ט) שמח בחור בילדותיך ויטיבך לבך בימי בחורותיך והלך בדרךכי לבך ובמראי עיניך ודע כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט: (י) והסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך כי הילדות והשחרות הכל:

לאורך כל הפיסקה חוזרים ביטויי 'אי הידיעה'. אי הידיעה המדוברת היא אי ידיעת העתיד, אי הידיעה המתסכלת שהוצגה בתחילת הספר שיכולה להביא את האדם לשנאת החיים. כעת בפיסקה זו, אי הידיעה הזו מקבלת תפקיד אחר.

"שלח לחמך על פני המים כי ברב הימים תמצאנו: תן חלק לשבעה וגם לשמונה כי לא תדע מה יהיה רעה על הארץ" - ככל הנראה הבעיה המתוארת היא אי הידיעה במובן החקלאי. ההנחיה היא לחלק את היבול, ולא לתלות הכל בדבר אחד. האדם לא יודע מה יהיה בעתיד, ולכן עליו לפעול במספר כיוונים שונים - "אם ימלאו העבים גשם על הארץ יריקו ואם יפול עץ בדרום ואם בצפון מקום שיפול העץ שם יהוא".

"שמר רוח לא יזרע וראה בעבים לא יקצור" - אדם שמנסה לזהות מתי תגיע הרוח והגשם, לא יעשה דבר. מי שמנסה לנבא את העתיד, יגיע לידי פסיביות מוחלטת משום שתמיד יחשוש מהרעות. מתוך אי הידיעה אדם צריך להגיע ליוזמה ולא לפסיביות.

"פאשר אינך יודע מה דרך הרוח כעצמים בבטן המלאה ככה לא תדע את מעשה האלהים אשר יעשה את הכל" - מהדוגמה הקונקרטיית קהלת עובר למסקנה העקרונית, שהאדם לא יודע מה התוצאה הרצויה ולכן צריך להיות מוכן לבעיות שיבואו - "בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידך כי אינך יודע אי זה יקשר הזה או זה ואם שניהם כאחד טובים".

"ומתוך האור וטוב לעינים לראות את השמש" - בדרך כלל בספר קהלת השמש נזכרת בהקשר שלילי, השמש משמשת את קהלת כביטוי למחזוריות המייאשת, אך כאן אנו רואים שיש גם טובה בשמש. "כי אם שנים הרבה יחיה האדם בכלם ישמח ויזכר את ימי החשך כי הרבה יהיו כל שבא הכל" - ימי

החשך הם המיתה. מצד אחד קהלת לוקח את ימי האור כטובה אך מתוך ידיעת המוות, ודווקא מתוך ידיעה זו שמח בשנים הרבות שיש לו.

המתח של השמחה והידיעה ממשיך גם בפסוק הבא: "שְׂמַח בְּחֹר בְּיִלְדוּתֶיךָ וְיִטְיָב לְבָבְךָ בְּיָמֵי בְּחֹרוֹתֶיךָ וְהֵלֶךְ בְּדַרְכֵי לְבָבְךָ וּבְמַרְאֵי עֵינֶיךָ וְדַע כִּי עַל כָּל אֱלֹהֵי יִבְיָאֲךָ הָאֱלֹהִים בְּמִשְׁפָּט". האמירה של קהלת לאותו בחור שישמח בימי בחורותיו וילך אחר ליבו ומראה עיניו היא אחת הסיבות לכך שחז"ל רצו לגנוז את ספר קהלת. בסופו של דבר הספר לא נגנז בגלל האמירה שבסיום הפסוק: "ודע כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט". רש"י מיישב את הסתירה כאדון שאומר לעבדו באמירה אירונית - תחטא, אבל תזכור שבסופו של דבר תחטוף. במילים אחרות, אין כאן כלל אמירה שיש לשמוח וללכת אחר דרכי הלב, אלא להיפך, יש להימנע מכך.

פשוטו של המקרא הוא המתח בין השמחה לבין הידיעה של מה שיקרה בעתיד. השמחה אינה דבר שלילי, האדם באמת צריך לשמוח בימי ילדותו וללכת בדרכי ליבו. יחד עם זאת הוא צריך לחיות עם זכרון המוות. שמחת החיים אינה צריכה להשכיח את זכרון המוות, וזכרון המוות אינו צריך להשכיח את שמחת החיים. צריך לחיות במודעות של ימי האור, אך גם של ימי החושך. הזכרון אינו אמור להעלים את השמחה אלא לשים אותה בפרופורציה ולהעניק לה משמעות.